

PROSTOR U DJELU MICHELA FOUCAULTA

Sanja Stanić i Josip Pandžić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Odsjek za sociologiju
Zajčeva bb, 21 000 Split
sstanic@ffst.hr

Sažetak

Odbacivanje koncepta vremena u korist koncepta prostora čini Foucaulta jednim od predstavnika tzv. „spacijalnog zaokreta“ u društvenim i humanističkim znanostima. Prostoru diskursa, kao središnjem pojmu i konceptualnoj shemi, Foucault pristupa kritički. Koncept diskurzivnog prostora podrazumijeva prostore u kojima diskursi o prostoru dolaze u interakciju s fizičkim prostorom u svojim arhitekturnim, urbanim i institucionalnim oblicima. Foucaultovi veliki primjeri umobolnice, bolnice i zatvora ukazuju kako se Foucaultov statični model diskurzivnog prostora razvija u dinamički model socijalnog prostora, u kojem je ono što je rečeno ili mišljeno regulirano odnosima moći, prostora i znanja. Utopije i heterotopije pojavljuju se kod Foucaulta kao mjesta koja su povezana i u odnosu sa svim drugim mjestima, ali su im istodobno kontradiktorna jer obrću skupove odnosa u kojima se događaju. Foucaultova analiza moći utemeljena je na pojmu dispositifa kao sustava odnosa, heterogenog skupa mehanizama koji podupiru i omogućuju moć. Uobičajenom prikazu dispositifa sačinjenog od simbioze dviju instanci, znanja i moći, pridružuje se dimenzija prostora, ukazujući na konstrukciju svojevrsne trijalektike znanja, moći i prostora. U zaključku se ukazuje na značaj kategorije prostora u misli Foucaulta, kao temeljne u svim oblicima socijalnog života, prakticiranju moći i konstrukciji znanja. Prostor je istodobno produktivna instanca i produkt. Foucaultov pokušaj rehabilitacije koncepta prostora ključan je za buduće pristupe istraživanju društvene stvarnosti.

Ključne riječi: Foucault, prostor, diskurs, zatvor, bolnica, umobolnica, heterotopije, biopolitika, dispositif

Ljudi su mi često zamjerali zbog (ovih) spacijalnih opsesija, koje su stvarno bile opsesije za mene. Ali ja mislim da sam putem njih došao do onoga što sam u osnovi tražio: odnosa koji su mogući između moći i znanja. Jednom kad znanje postane moguće analizirati u uvjetima regije, domene, implantacije, premještanja, transpozicije, pojedinac je sposoban uočiti proces uz pomoć kojega znanje funkcionira kao oblik moći.

(Foucault, 1980a: 69).

UVOD

Potpuno tumačenje i predstavljanje djela Michela Foucaulta, kao jedne od najvažnijih figura u kritičkoj teoriji (Mills, 2003:1) moguće je jedino uz deskripciju konteksta unutar koje se pojavljuje njegova misao, pa čak i tada dolazi do zamršenih opisa često opskurno predočenih i nekonvencionalnih križanja disciplina i koncepata. Stoga ćemo u

uvodnom dijelu, imajući u vidu prostor kojim se bavimo, ukratko ukazati na okolnosti koje su pridonijele promjenama kako u sferi filozofije, tako i u ostalim humanističkim i društvenim znanostima 1950-ih i 1960-ih godina. Naime, uz opadajući utjecaj fenomenologije, humanističkog marksizma, hermeneutike i sartreovskog egzistencijalizma, strukturalizam kao struja unutar francuske, najvećim dijelom tzv. kontinentalne akademije dobiva na značenju i utjecaju posredstvom autora poput Jacquesa Lacana (psihoanaliza), Claude Levi-Straussa (antropologija), Louisa Althussera (politička filozofija) i drugih. Ono što Foucault, kao pripadnik nešto mlađe (r. 1926.g.) generacije poslijeratnih teoretičara naglašava u svom razračunavanju s teorijsko-praktičnom ostavštinom dotadašnjih shvaćanja,¹ upravo je činjenica da su „socijalne teorije 19. stoljeća djelovale pod hegemonijom historicizma koji je obezvrijedio, zatvorio i depolitizirao prostor“ (Soja prema West-Pavlov, 2009:18).

Konačni misaoni izraz Prosvjetiteljstva i izvora negativnih čimbenika modernosti s naglaskom na 19. stoljeću, većina kasnijih kontinentalnih kritički nastrojenih teoretičara, a među njima i Foucault, vidi baš u Hegelovoj varijanti idealističke filozofije kao direktnom utjecaju na odrednice tog vremenskog razdoblja. Zbog ograničenosti na prostor u Foucaultovoj misli, važno je samo istaknuti da on ipak minornom referencom spominje, očigledno imajući Hegela u vidu, da je „prostor bio tretiran kao mrtav, fiksiran, nedijalektičan i nepokretan. Vrijeme je, nasuprot tome, bilo bogatstvo, plodnost, život, dijalektika“ (Foucault prema West-Pavlov, 2009:18). Premda postoje iznimke u kasnijim interpretacijama, na Hegelovu misao² se gledalo kao na korijenski izvor totalitarizma,³ s tim da je utjecaj Friedricha Nietzschea, Martina Heideggera i dr., kao protuteža Hegelu, zapljusnuo francuske akademske krugove. Ovo razdoblje strukturalizma, a kasnije i poststrukturalizma, obilježava sumnja u, po teoretičarima tog vremena, neuspjele projekte modernosti. Unatoč dilemama koje se pojavljuju prilikom promišljanja moderne, za uvod u naše izlaganje postaviti ćemo najvažnije pitanje koje se tiče povratka analizi kategorije prostora u 20. stoljeću: kako je uopće došlo do gubljenja značaja koncepta prostora s obzirom na, u ovom primjeru filozofiju, a kasnije i sociologiju? Foucault daje direktan odgovor: „U trenutku kada se promatrana politika prostora počela razvijati, na kraju 18. stoljeća, nova postignuća u teorijskoj i eksperimentalnoj fizici lišila su filozofiju njezinog drevnog prava da progovara o svijetu, svemiru, konačnom i beskonačnom pro-

1 Riječ je o nekim od fundamentalnih principa Prosvjetiteljstva; humanizam, univerzalizam, razum, progres i sl., koji zbog svoje totalizirajuće prirode idealno-tipski postavljenih tumačenja postaju metom oštre kritike prvenstveno zbog socijalno-političkih utjecaja na mišljenje epohe 20. stoljeća koju obilježavaju, po mišljenju mnogih autora različitih teorijskih orijentacija, izopačenja u praktičnom provođenju i vrednovanju već spomenutih principa od strane „mjerodavnih“ aktera.

2 Koncepti poput Apsoluta, panlogizma, dijalektike, totaliteta, Duha i sl.

3 Dvotomno socijalno-filozofsko djelo Karla Poppera „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“, svojevrsnog apologete liberalne retorike, ukazuje na spomenute socijalno-političke implikacije koje direktno utječu na promišljanje aktivnog djelovanja autora s time da se spomenuto djelo konkretno tiče kritike Platona, Marxa, Hegela i dr., uz optužbe istih za totalitarizam (iako sam Popper uopće nije bio pripadnik „kontinentalne“ zapadne misli).

storu. Ovo dvostruko ulaganje prostora od strane političke tehnologije i znanstvene prakse reduciralo je filozofiju na polje problematike vremena. Od Kanta nadalje, ono što bi filozof promišljao, bilo je vrijeme. Hegel, Bergson, Heidegger. Usporedno s time, dolazi do korelativne devaluacije prostora, koja zauzima stranu razumijevanja, analitičkog, konceptualnog, mrtvog, fiksiranog, inertnog“ (Foucault prema West-Pavlov, 2009: 146).⁴ S ovom naznakom u vidu, proći ćemo kroz sve inkarnacije koncepta prostora u autorovom opusu. Imajući u fokusu približno četvrt stoljeća akademske karijere⁵, ovaj rad će, uz apstraktno - minimalizirani prikaz prostora u posljednjoj fazi autorovog djelovanja, najviše biti usredotočen na „Foucaultovom prijelazu od koncepta *spacijalnog diskursa* (diskursi opisani pomoću spektra spacijalnih metafora) prema konceptu *diskurzivnog prostora* (prostori u kojima diskursi o prostoru dolaze u interakciju s fizičkim prostorom u svojim arhitekturnim, urbanim i institucionalnim oblicima) (West-Pavlov, 2009: 112). Zbog disperziranosti Foucaultove misli, dvoznačnosti pojmova, opskurantističkog žargona i velikog broja primjera, uz izvorne radove koristili smo i interpretacije njegovog rada poglavito zbog velikog utjecaja Foucaulta na mnoštvo disciplina kao i razjašnjavanja teme kojom se bavimo. Bez podlijevanja iskušenju korištenja metode kronološkog određenja Foucaultovih radova, kojom bismo, primjerice, fazu djela *Riječi i stvari* i *Arheologija znanja* smjestili u središnji dio njegovog stvaralaštva, ekspoziciju utemeljenosti *spacijalnog* u njegovom opusu, po Flynnu (2005) smjestiti ćemo problemski u *arheološku fazu* kao prvu, nakon koje slijede *genealoška*, pa *problematizacijska*.

PROSTORI DISKURSA

Zašto započeti s prostorima diskursa? *Diskurs* je jedan od središnjih pojmova, a ujedno i konceptualnih shema koje daju značenje za daljnje teoretiziranje širom polja društvenih i humanističkih znanosti. Za razliku od *formalnog* (s naglaskom na tekstu) i *empirijskog* (s naglaskom na sociološkom poimanju interpersonalne komunikacije) pristupa analizi diskursa „Foucaultov pristup diskursu može se nazvati ‘kritičkim’ pristupom, jer je usmjeren prema *protu-čitanju* povijesnih i društvenih uvjeta i nudi mogućnosti za društvenu kritiku i obnovu“ (McHoul i Grace, 2002:27). Konačna definicija diskursa nemoguća je iz jednostavnog razloga što se mijenja kontekst upotrebe, odnosno, kao što ćemo vidjeti iz daljnjeg izlaganja, Foucault različito shvaća diskurs u pojedinim kontekstima.

4 M. Schroer (2007) obrazlaže četiri razloga zaborava prostora u sociologiji što su vrijeme nastanka sociologije kao znanosti, duhovno-povijesna konotacija pojma prostora, odnos sociologije prema drugim znanostima i izjednačavanje prostora s bliskim prostorom.

5 Foucaultovo odbijanje bilo kakvih totalizacija, konačnih određenja i etiketiranja unutar vlastite teorije čini njegov opus hibridnim jer je „želio izbjeći strukturalnu analizu koja eliminira ideju značenja sveukupno i zamjenjuje formalni model ljudskog ponašanja kao pravilima uređenih transformacija beznačajnih elemenata; fenomenološki projekt praćenja čitavog značenja do aktivnosti koje pridaju značenja autonomnog, transcendentalnog subjekta; i konačno izbjeći pokušaj objašnjenja bezuvjetnog značenja društvenih praksi kao i hermeneutičkog objelodanjenja različitih i dubljih značenja kojih društveni akteri nisu u potpunosti svjesni“ (Dreyfus, Rabinow, 1983: XXIII-XXIV).

Za sada, fokus je uglavnom na *znanju*. Foucaultova anti-epistemološka,⁶ ali i anti-esencijalistička, pozicija upućuje na približnu definiciju diskursa kao „...Sustava kvazi-znanstvenog znanja. Znanje, kao diskurs, nije znanje o ‘realnom svijetu’ koji postoji prije nego što se to znanje stekne. Unatoč tome što je znanje odjenuto u ruho *predstavljanja* objektivne stvarnosti. Diskursi zapravo *konstruiraju* i čine ‘realnim’ predmete znanja koje ‘predstavljaju’ (Nash, 2006:30). Ovako postavljeno objašnjenje upućuje nas kako su diskursi *ono* što „ograničava – ali i – omogućuje pisanje, govor i razmišljanje unutar specifičnih povijesnih granica“ (McHoul i Grace, 2002:31). U ovom smislu, Foucault (2002) govoreći u lingvističkim terminima, smatra da pažnja, s obzirom na *iskaze*⁷ treba biti usmjerena prema *iskazanom*, a ne *iskazivanju* što upućuje na pitanja o mogućnostima van-diskurzivnog djelovanja subjekta uopće, s obzirom na konstruktivističku narav Foucaultovog razumijevanja i izlaganja.

Zbog posljedica koje može izazvati kriva upotreba Foucaultovog složenog terminološkog korpusa, potrebno je pobliže, unatoč međusobnoj povezanosti, razlikovati još nekoliko važnih pojmova i koncepata. Pojam diskurs se razlikuje od pojma *diskurzivne formacije* koji upućuje na *regularnost*⁸ koje proizvode diskurse. Foucaultov pokušaj preciziranja metodološkog konceptualnog aparata u odnosu na analizu diskursa, podrazumijeva određene komponente istog (McHoul i Grace, 2002): *objekti* - stvari koje proučavaju ili proizvode, *operacije* - metode i tehnike ili „načini tretiranja“ tih objekata, *koncepti* - uvjeti i ideje koje su rutinski pronađene u disciplini i koje mogu konstituirati vlastiti jezik i *teorijske opcije* – različita nagađanja, teorije, pa čak i hipoteze dostupne unutar discipline i koje mogu, recimo, obvezati fizičare da se „odluče“ između teorije relativnosti i kvantne mehanike. Uz ove bazične komponente diskursa, Foucault (2002) navodi kriterije *formacije*, *transformacije* i *korelacije* kao direktno upisane u opis diskursa, a s takvim metodološkim određenjem, konačno možemo definirati i pojam *arheologije* kao diskursa koji otkriva prethodno spomenute kriterije, pravila i uvjete formacije diskursa u određenim društveno-povijesnim razdobljima.

Nepostojanje meta-diskursa i hijerarhizacije diskursa unutar implicira u ovom slučaju određeni „prostor disperzije...otvoreno polje odnosa“ (Foucault prema McHoul i Grace, 2002:45). Umjesto pojma *Zeitgeist* ili bilo kojeg univerzalno-sveobuhvatnog obrasca formiranja znanja i spoznaje, naglašavamo pojam *episteme*, kao „nečeg poput pogleda na svijet, komadića povijesti zajedničkog svim branšama znanja koji nameće na svaku pojedinačno iste norme i postulate, opći stadij razumnosti, određenu strukturu misli ...

6 „Diskurs se treba promatrati kao sustav koji strukturira način na koji percipiramo stvarnost“ (Mills, 2003:55).

7 Osnovna jedinica diskursa; povezivanjem u mreže postaju zasebni identiteti (diskursi) koji su ujedno i preduvjet suvislosti govornih činova, iskaza i tvrdnji. Po Foucaultu (2002), *iskazano* je socijalno-povijesna funkcija, a ne samo verbalni izričaj sa specifičnim značenjem u pojedinom diskursu, dok *iskazivanje* podrazumijeva znanje o načinima pisanja i izgovaranja koncepata i značenja.

8 „Diskurzivne formacije su realne prakse, i daleko od toga da je univerzalni logos, njihovi *jezici* su privremeni i teže promovirati pa ponekad i izražavati mutaciju“ (Deleuze, 1988:13).

potpunog skupa odnosa koji ujedinjuje, u određenom periodu, diskurzivne prakse uz pomoć kojih se uzdižu epistemološke figure, znanosti, i moguće formalizirani sustavi“ (Foucault, 2002:211). Iako djela *Ludilo i civilizacija* i *Rođenje klinike* predstavljaju *arheologije* po sebi, od trenutne važnosti su nam djela *Riječi i stvari* i *Arheologija znanja*. Objašnjavanje i promatranje specijalizacije znanja i razumnosti Foucault tek počinje temeljiti na proučavanju nastanka psihijatrije/tretiranja duševno oboljelih osoba (*Ludilo i civilizacija*⁹) i proučavanja nastanka praksi moderne medicine općenito (*Rođenje klinike: Arheologija medicinskog opažanja*), ali ozbiljnije i iscrpnije što se tiče nastanka humanističkih znanosti, iako je klasifikacija danas drugačija - psihologije, sociologije, ekonomije, lingvistike i dr. (*Riječi i stvari: Arheologija humanističkih znanosti, Arheologija znanja*). Iz uvoda smo mogli primijetiti raspoloženje tijekom promjena u francuskoj akademiji 1950-tih i 1960-tih godina, s time da su upravo Foucaultova opsesivna inzistiranja na strukturalno – specijalnim metaforama poput *pozicija, lokacija, mjesto, polje, formacija*, podosta doprinijela takvom načinu razmišljanja. Još uvijek bez upliva koncepta *moći* u njegovu teoriju, naglasak je u prvom dijelu zapravo na promjeni fokusa proučavanja s konceptata Vremena, totaliteta, humanizma i dijalektike koji karakteriziraju prosvjetiteljski i post-prosvjetiteljski diskurs 19. stoljeća, na koncepte prostora, disperziranosti, anti-humanizma i analitike, većine post-sartreovskih diskursa 20. stoljeća.

Habermas (1988) smatra da „Foucault hoće... prekinuti s globalnim pisanjem povijesti koje povijest potajno koncipira kao makrosvijest. Povijest u jednini se mora rastvoriti, doduše ne u mnogostrukost narativnih povijesti, ali u pluralizam diskurzivnih otoka koji bez pravila izranjaju i opet tonu“. Baš zbog međusobnog odvajanja pojedinih epistema i razbijanja lažno postavljene prezentacije znanja kao kumulativne cjeline, moguće je ukazivanjem na diskontinuitete¹⁰ u povijesti ideja doći do zaključka, po Foucaultovim analizama, da disperziranost prezentacija znanja u *dobu klasicizma* (1660.-1800.), s korpusima znanja poput *Prirodne povijesti, Analize bogatstva* i *Opće gramatike* smjenom episteme¹¹ u *modernom dobu* (1800.-1950.) prethodno spomenuti korpusi znanja postaju znanosti; *biologija, politička ekonomija, lingvistika*. Sukladno tome, ideja humanizma i ostavština kartezijskog subjekta dodatno centraliziraju „čovjeka“ i svi

9 Michel Serres prvi je nazvao Foucaultovo djelo „Ludilo i civilizacija“ *arheologijom psihijatrije*, dok je sam Foucault kasnije preuzeo takav tip pobližeg definiranja vlastitih radova.

10 Saltacionistički prikaz povijesti razvoja ideja Foucault određuje konceptom *epistemološkog reza* kojeg „uvodi Gaston Bachelard i opisuje skok od predznanstvenog svijeta ideja prema znanstvenom svijetu; ovaj skok uključuje radikalni prekid s čitavim obrascem i referentnim okvirom predznanstvenih (ideoloških) pojmova, i konstrukciju novog obrasca (problematike) (Althusser, 2009:347). Iako je u osnovi odbijao aksiomatsku prirodu Althusserove interpretacije ovog pojma, zasnovanu na binarnoj opoziciji kao metodi strukturalističkog diskursa (u ovom slučaju ideologije i znanosti), može se reći da Foucault već ovdje nakratko ulazi u domenu poststrukturalizma s time da njegovo tretiranje „totalnih“ pojmova poprilično podsjeća na dekonstrukcionističku logiku Jacquesa Derride koja u osnovi prethodno spomenute pojmove koncipira kao „neadekvatne ali potrebne“ (Sarup, 1988:35).

11 Imajući u vidu objašnjenje ovog pojma prethodno u tekstu, epistemu su mnogi, pogotovo nakon usporjedbe Jeana Piageta, smatrali svojevrsnim ekvivalentom Kuhnovog koncepta *paradigme*.

pojmovi postaju praktično utemeljeni s idejom autonomnog ljudskog subjekta: „Ovo omogućava polje humanističkih znanosti – nastaju novi objekti koji zahtijevaju nove analize – s različitim diskursima koji pokrivaju svaku od tri područja: *psihologija* (ljudski život), *sociologija* (ljudski rad) i *studije književnosti i mita* (ljudsko označavanje, „čovjek čovjeku“) (McHoul i Grace, 2002:33). Smjena episteme u 20. stoljeću tj. *suvremenom dobu* (*postmodernom*; 1950-) s naglaskom na strukturalizmu tiče se „smrti čovjeka“ s time da se na čovjeka gleda kao na produkt diskurzivnih praksi, tj. fluidnog, ne-autonomnog decentriranog subjekta, a na čovječanstvo kao na imaginarnu konstrukciju. Slijedeći dosadašnju razradu konceptualnih diskurzivnih cjelina, u 20. stoljeću psihologija, s obzirom na već opisani trend, ustupa mjesto *psihoanalizi* (prostor nesvjesnog uskraćuje primat svjesnome, razumnoj tj. *cogitu*), sociologija *etnologiji s posredstvom strukturalizma*, a *strukturalna lingvistika* dolazi na pijedestal tražeći jezične univerzalije i podvrgavajući tekstove, između ostalog, *simptomatičnim čitanjima*.¹²

Radi uopćavanja izraza „spacijalnog zaokreta“ u humanističkim i društvenim znanostima tj. davanju prednosti prostoru nasuprot vremenu, iz prethodno prikazanih slučajeva Foucault (1971, 2002) zaključuje kako su kumulativnost znanja, centralizam spoznaje i dijalektika subjekta, među ostalim, obilježja teorija 19. stoljeća i da je prostor jedna od temeljnih konstitutivnih jedinica raznih diskursa 20. stoljeća. Postoje prostori sustava znanja koji su posljedica odnosa među dijelovima, što naposljetku upućuje na kontekst svojstva neujednačene disperzije i ne-kauzalnog objašnjenja nastanka pojedinih elemenata diskursa. U „prostornost“ Foucaultove misli uvrstit ćemo pojam *moći* koji će obuhvatiti i izmijeniti tok rasprave¹³ o prirodi znanja u kontekstu socijalne ontologije i epistemologije. S ovom naznakom, drugo poglavlje ćemo približiti *sociološkim* odrednicama, a ujedno i *poststrukturalističkim*¹⁴ karakteristikama Foucaultove misli.

12 Po Althusseru (2009) simptomatično čitanje je „progresivna i sistematična proizvodnja refleksije problematike na njene objekte da bi ih učinili *vidljivim*, ... proizvodnja najdublje problematike koja će nam omogućiti da *vidimo* ono što bi inače postojalo samo aluzivno ili praktično“.

13 Izraženi ničeovski obrat što je označio početak njegove *genealoške* faze nastupa s autorovom samokritičkom spoznajom da se zanemarujući praktičnu utjelovljenost (nediskurzivne faktore poput institucija, političkih odluka, ekonomskih transakcija, razvoja tehnike itd.) svoje *anti-znanosti* odmaknuo od materijalizma ka idealizmu s tim da se „koncentrirao gotovo isključivo na diskurs, njegovu autonomiju i diskontinuitivne transformacije“ (Dreyfus i Rabinow, 1983: 17). Zbog teorijskih zamki u koje je Foucault upao s arheologijom i primatom diskursa (vulgarno izveden zaključak da „*pravila reguliraju sama sebe*“), Habermas tvrdi da im „Foucault izmiče kada napušta autonomiju formi znanja u korist njihova fundiranja u tehnologijama moći, te kada arheologiju znanja *podređuje* genealogiji koja nastajanje znanja objašnjava iz praktila moći“ (Habermas, 1988:255).

14 Ustanovljujući *treću* dimenziju interpretacije, Gilles Deleuze objašnjava Foucaultov prijelaz na poststrukturalizam zaključujući da: „(...) Dok god ustrajemo na suprotstavljanju povijesti sa strukturom, ustrajemo u uvjerenju da subjekti mogu sakupljati, izgrađivati i ujedinjavati materiju. Ali ovo više nije istina ako razmišljamo o ‘epohama’ ili povijesnim formacijama kao multiplicitetima. Oni izmiču vladavini subjekta kao i carstvu strukture“ (Deleuze, 1988:14).

KONCEPT DISKURZIVNOG PROSTORA

Proučavam stvari poput psihijatrijskog azila, oblike prinude, isključivanja, eliminacije, diskvalifikacije, čiji je razlog uvijek precizno inkarniran u tijelu liječnika, medicinskom znanju, medicinskim institucijama itd., uvježbavan nad ludilom, bolesti, nerazumu. Ono što proučavam su arhitektura, prostorna organizacija, tehnike discipliniranja, modaliteti dresure, oblici nadzora; u stvari, ono što proučavam nazivam upravljanje... koje su prakse kojima se upravlja ljudima, što omogućuje određeni način vođenja, upravljanje kao vođenje vođenja, kako voditi vođenje ljudi.

(Foucault prema Elden, 2007:67)

Sukladno našem ranijem određenju, pod ovim ćemo naslovom prikazati Foucaultov koncept diskurzivnog prostora, što su prostori u kojima diskursi o prostoru dolaze u interakciju s fizičkim prostorom u svojim arhitekturnim, urbanim i institucionalnim oblicima. Prostori umobolnice, bolnice i zatvora, koje ćemo nadalje prikazati, pokazuju značajnu transformaciju u radu Foucaulta evidentnu u razdoblju od 1960-80ih godina, kada se statični model diskurzivnog prostora razvija u dinamički model socijalnog prostora (West-Pawlov, 2009:28), odnosno, kada ideja diskurzivnog prostora postupno prerasta u analizu materijalnog prostora u kojem je ono što je rečeno ili mišljeno regulirano odnosima moći, prostora i znanja (West-Pawlov, 2009:146). Djelima *Disciplina i kazna*, *Ludilo i civilizacija* i *Rođenje klinike*, zajedničko je da su podjednako bogata empirijskim prikazima načina na koji su prostorni odnosi i tehnike ograničavanja, isključivanja i naređivanja neraskidivo utkani u šire socijalne procese i transformacije (Hannah, 2007:101).

Umobolnica

Temeljna ideja *Istorije ludila u doba klasicizma*¹⁵ je povijesna, društvena i institucionalna konstrukcija ludila. Prije negoli trajno stanje, mentalna je bolest rezultat socijalnih kontradikcija koje se povijesno mijenjaju i u kojima su pojedinci povijesno otuđeni (Mills, 2003:98). Foucault ludilo smješta u povijesno-prostorni kontekst isključivanja kao mehanizma kojim društvo odvaja nepoželjne iz socijalnog života, pri čemu prostorna ekskluzija podrazumijeva i nadzor. Prvobitno, prostori odvajanja namijenjeni su jednoj nepoželjnoj skupini, a zatim socijalnom miksu,¹⁶ dok su povijesno uvijek zadržali funkciju socijalnog razdvajanja. *Stultifera navis*, brod luđaka, socijalno je temeljitiji način prostornog odvajanja mentalnih bolesnika znakovit za Renesansu. Ukrcavanjem na tu „čudnovatu pijanu lađu“ (Foucault, 1980b:18), život ovih pojedinaca postaje lutalački i

¹⁵ Djelo *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique* prvi je put objavljeno 1961. godine. U izdanju Nolita pod naslovom *Istorija ludila iz doba klasicizma*, objavljeno je 1980., a englesko izdanje *Madness and Civilization* je novije, iz 2006. Služeći se originalnom dokumentacijom, Foucault ovdje rekreira koncept ludila u kontekstu zapadnog društva, čime se ono afirmira kao kompleksni socijalni fenomen i dio ljudskog stanja.

¹⁶ Gubavci su isključivani iz grada u zasebne kuće na rubovima grada. Nestankom gubavaca krajem srednjeg vijeka, isti prostori udomljuju skitnice, kriminalce, ali i mentalno poremećene (1980b:19-21).

podrazumijeva dublje značenje prostorne i socijalne izolacije. Smještanjem na brod koji nema konačno pristanište ni krajnji cilj, postiže se društvena korisnost i sigurnost, pored toga, uklanjanje postaje pouzdanije zbog mogućnosti udesa, koji je, premda zla kob, društveno poželjan jer osigurava potpuni nestanak neželjenih u zajednici. Ta simbolična prostorna ekskluzija luđaka opstat će do naših dana s tom razlikom, navodi Foucault, što će „nekada vidljiva tvrđava reda sada postati zamak naše svijesti“ (1980b:21-22). Sukladno društvenim promjenama mijenja se i prostor isključivanja mentalnih bolesnika, pa u razdoblju klasicizma brod „više neće ići, na čudnovatoj svojoj plovidbi od jednog ovozemaljskog svijeta do jednog drugog svijeta, tamo; on više nikada neće biti ta bezuvjetna međa u daljini. Eto ga privezanog, čvrsto, sred stvari i ljudi. Zaustavljenog i zadržanog. Više nije barka, već bolnica“ (1980b:46).

Prostorna ekskluzija nepoželjnih, a među njima i umobolnika, potpuno se afirmira u 17. stoljeću, pa Foucault razdoblje klasicizma određuje kao „doba velikog utamničenja“ (1980b:50). Ideja utamničenja je materijalizirana kroz prostor tzv. prihvatilišta, koja su jasan odraz društvene konstrukcije prostora; ona su prostor koji je rezultat društvenih previranja i promjena „instanca poretka, monarhijskog i građanskog poretka koji se u Francuskoj stvara baš u to vrijeme“ (1980b:52). Prostor kao društvena tvorevina zao-kružen je Foucaultovom konstatacijom o nastanku zajedničke društvene osjetljivosti, u drugoj polovini 17. stoljeća, koja je utjelovljena upravo u prostorima zatvaranja,¹⁷ također i tvrdnjom da se funkcije prostora mijenjaju sukladno društvenoj i gospodarskoj situaciji.¹⁸ Prihvatilište je višefunkcionalni prostor; istodobno ustanova moralnosti koja kažnjava i ispravlja moralnu raspojasanost, koja sintetizira moralne obveze i građanski zakon, ali i mjesto prinude, radionica za prinudni rad (1980b:68-69).

Promjena svijesti o ludilu u 18. stoljeću, prema Foucaultu, uvjetovana je ne čovjekoljubljem, znanstvenom ili medicinskom potrebom, nego je posljedica samog zatvaranja. U to vrijeme utamničenje je svedeno na najmanju mjeru, što se nije odnosilo na luđake, štoviše, ludilo je neupitno ostalo distinktivni čimbenik zatvaranja. Međutim, problem je bila prostorna pripadnost ludila; njegovo mjesto u društvenom prostoru koji se iznova gradi. Kako kaže Foucault: „novo shvaćanje ludila uvjetovalo je dileme oko društvenog prostora kojem pripada ludilo: tamnici, bolnici ili porodičnom staranju“ (1980b:213). Konstrukcija novog prostora, azila, riješit će problem i uspostaviti sasvim novi odnos prema ludilu, kojega će popratiti nove metode liječenja i iskustva ludila.¹⁹ Azil je pro-

17 Radi se o osjetljivosti na bijedu, pomaganje, reagiranje na ekonomske teškoće i sl. Prostorno je odvajanje, kao zatvaranje, u 17. stoljeću u Europi bilo uvjetovano imperativom rada i obuhvaćalo je sve one koji nisu radili i stoga su bili društvena smetnja, a prihvatilište je bilo rješenje tog društvenog problema (1980b:57-58).

18 U razdobljima kriza prihvatilište služi zatvaranju neradnika i skitnica, dok izvan tih razdoblja zatvaranje ima sasvim drugi smisao.

19 Premda se azil tumači kao odmak od ranijeg grubog tretmana pacijenata ka suosjećajnijim metodama, Foucault promjenu ne tumači kao poboljšanje nego zamjenu; prostor azila samo je novi, „mekši“ način discipliniranja mentalnih bolesnika. Azil je prostor zamjene jednog utamničenja drugim; oslobođenje umobolnih uz uspostavu drugačije prinude manifestne u „tjeskobnoj omći odgovornosti“ (1980b: 216-219).

stor moralnog liječenja uz rad, koji ovdje sasvim gubi svoje prirodne funkcije i postaje sredstvo podvrgavanja redu i degradiranja slobode duha. Rad, pogled koji je stalno u potrazi za najmanje primjetnim tragovima ludila, odsutnost fizičke prinude i nadasve moralno stapanje veličanjem medicinskog osoblja, obilježja su azila (1980b:232-241). U prostoru azila društvo je konačno izdvojilo, zatvorilo i kontrolira ludilo i to sasvim novim metodama; represiju zamjenjuje autoritet, a umobolni se pretvaraju u malodobne (1980b:220-224). Vrhunac svega je da u novom društvenom prostoru nastaje novi kontradiktorni odnos: liječnik i bolesnik postali su par, bolesnik je potpuno otuđen u ličnosti liječnika, a liječnik razbija stvarnost duševne bolesti u kritičkom poimanju ludila (1980b:248).

Bolnica

U djelu *Radanje klinike, arheologija medicinskog opažanja*,²⁰ prateći razvoj medicinskog promatranja i njegovih metoda tijekom pola stoljeća, Foucault prilazi analizi diskursa medicinskog iskustva. Temeljna orijentacija naznačena je na samom početku, kada autor kaže kako je ovo knjiga o „prostoru, jeziku i smrti, o pogledu“ (2009b:9). Premda je uloga prostora u elaboraciji znanja i proizvodnji znanosti evidentna u cijeloj Foucaultovoj misli 1960-ih godina, u ovom se djelu prostor pojavljuje kao okvir koji proizvodi novu paradigmu znanja (West-Pavlov, 2009:116). Foucault ispituje način na koji uvođenje mehanizama discipline u neorganizirani prostor bolnice omogućuje njenu medikalizaciju. Moderna bolnica je zasnovana na principima umijeća prostorne distribucije individua, u kojima distribucija prostora postaje terapijsko sredstvo. Novi režim prostora proizvodi novu formu medicine koja proizvodi novu formu pacijenta (West-Pavlov, 2009:156).²¹ Foucault raspravlja tri forme specijalizacije: lokaciju bolesti u obitelji, taksonomiju bolesti, lokaciju bolesti u tijelu i način na koji je bolest lokalizirana u društvu kao cjelini, u političkim borbama, ekonomskim ograničenjima i socijalnim sukobima. Ovo posljednje uvjetovalo je promjene koje su vodile reformulaciji medicinskog znanja. To je prostor imaginarnih klasifikacija, prostor tjelesne realnosti i prostor društvenog poretka (Elden, 2007:67). Pedesetak godina kratko je, ali prijelomno razdoblje nastanka novog medicinskog duha kao epistemološke reorganizacije bolesti u kojem bolest izranja u jeziku, ali i „izlazi na svjetlost dana, rasvjetljuje se i ukida kao noć u duboko, vidljivom pouzdanom zatvorenom, ali pristupačnom prostoru

20 U knjizi, prvi put objavljenoj 1963.godine, Foucault prihvaća oficijelna medicinska obrazloženja promjena, ali ih potpuno reinterpreтира. Koristi arheološku metodu koja mu je u ovom razdoblju izuzetno važna, u toj mjeri da se pojavljuje u tri njegova naslova. Foucault smatra da ova metoda može otkriti duboke strukture u medicini i u bilo kojoj drugoj disciplini koja proučava ljudska bića. Ova knjiga predstavlja naglašeni zaokret Foucaulta ka strukturalizmu, ali čak ni na ovoj točki on ne postaje strukturalist (Dreyfus, Rabinow, 1983:12-5).

21 Pojava klinike povezana je s reorganizacijama u medicini, tvrdi Foucault, malom, ali odlučnom promjenom koja je pitanje *Što vam je?* kojim je u 18. stoljeću počinjao dijalog liječnika i pacijenta, zamijenila pitanjem u kojem prepoznajemo igru klinike i načelo njenog diskursa *Gdje vas boli?* (2009b:19).

ljudskog tijela“ (Foucault, 2009b:219). Foucault bolnicu naziva botaničkim vrtom zla, živim vrtom bolesti. Bolnica otvara lak i jasan prostor promatranja gdje istina o bolesti više ne može biti skrivena od pogleda. Bolnica je prostor promatranja gdje se proizvodi znanje o bolesti na do tad nepoznate načine. Bolnica je generator diskursa, mjesto gdje se „istina“ o bolesti stvara, a ne otkriva ili utvrđuje kao što bi to sugerirao zdrav razum (West-Pavlov, 2009:155).

Paradoksalna uloga medicine je u odvojenosti bolesnika i liječnika od bolesti (Foucault, 2009b:26); tijelo je za liječnika objekt, a dehumanizirani pojedinac subjekt medicinskog znanja. Kako bi spoznao bolest liječnik mora apstrahirati bolesnika, u odnosu na ono od čega boluje, čime bolesnik postaje odvojen, vanjska činjenica. Ali nije odvojen samo bolesnik nego i liječnik jer je njegova intervencija nasilje ako nije strogo podvrgnuta idealnom rasporedu nozologije. Medicinski prostor preklapa se s društvenim, prožima ga i u potpunosti prodire u njega. Povezanost društva, prostora i bolesti očigledna je u specijalizaciji bolesti koja je u društvu medicinski opasana, izolirana, podijeljena po oblastima i mjestima izlječenja. Prema Foucaultu i društvo i bolnica pridonose usložnjavanju i raspirođenju bolesti; jednostavne i nužne bolesti pripadaju ranijim društvenim strukturama, međutim, što se društveni prostor u kojem je bolest smještena usložnjava, to se ona sve više raspirođuje. U tom kontekstu se pojavljuje i bolnica kao umjetno mjesto u kojem bolest gubi svoje suštinsko lice (2009b:34). U kontekst prostora, društvenog i medicinskog, pripada i medicinsko znanje koje oblikuje uopćena medicinska svijest, rasprostranjena u prostoru i vremenu, otvorena i pokretna, povezana sa svakim pojedinačnim, ali i s kolektivnim životom nacije koja uvijek bdi nad beskrajem oblasti u kojoj bolest pokazuje svoj masivni lik u njegovim raznim vidovima.²²

Prostor bolnice Foucault razmatra u okviru socijalnih i političkih struktura društva. Bolnice mijenjaju specifične zakone upravljanja bolešću i remete one o definiranju odnosa vlasništva i bogatstva, siromaštva i rada (2009b:57). Bolnice su nužne u slučaju zaraza, teških bolesti i pojedinaca bez obitelji, pa se stoga javljaju kao mjera zaštite zdravih od bolesnih. Obitelji, kao prirodnom mjestu bolesti, pridodat je još jedan prostor gdje će pod nadzorom liječnika bolesnici biti grupirani prema rodovima, redovima i vrstama, klasificirani prema stanju, a pri tome ne šire bolest i ne smetaju drugima (2009b:59-61). Tako je bolnica rezultat racionalnog raspolaganja bolesti i bolesnicima, primjerice, odvajanje bolesnih koji su opasnost za zdrave i društvo u cjelini, dok je bolest smještena u društveni prostor, jer se bolesnik može izliječiti samo u društvu, ukoliko drugi interveniraju svojim znanjem i resursima. Institucija i prostor produciraju znanje, kojemu, budući je uživao prednosti društvenosti, bolesnik treba platiti dug. Društvena

22 Foucault spominje dva velika mita koja su se pojavila u godinama prije i poslije Revolucije. Prvi je o nacionaliziranoj medicinskoj profesiji organiziranoj poput svećenstva, a drugi o potpunom nestanku bolesti u društvu bez poremećaja koje je vraćeno u prvobitno stanje zdravlja. Prvi mit na pozitivan način pripovijeda o strogoj militantnoj i dogmatskoj medikalizaciji društva, gotovo religijskom kontroverzom, drugi pripovijeda o medikalizaciji, ali na pobjednički i negativan način, tj. isparavanju bolesti iz popravljene, organizirane i neprestano nadzirane sredine iz koje bi konačno nestala i sama medicina (2009b:51).

nejednakost manifestira se u bolničkom liječenju, odnosno raspodjeli zdravlja i bolesti, ali i unapređenju znanja, jer se za „bogatog ocrtava korist od toga što je pritekao u pomoć hospitaliziranim siromasima: plaćajući njihovo liječenje, samim tim će platiti da se bolje upoznaju bolesti od kojih i sam može oboljeti; blagonaklonost prema siromahu tako se preobražava u znanje primjenjivo na bogataše“ (2009b:105). Bolnica postaje isplativa za privatnu inicijativu onog trenutka kada se bol koji u njoj traži olakšanje vrati kao predstava. Tako pri organiziranju kliničkog iskustva bogatstvo i siromaštvo sklapaju određeni vid društvenog ugovora; „u režimu ekonomske slobode bolnica u tome pronalazi mogućnost da zainteresira bogataša; klinika ustanovljuje postepenu isplatu druge ugovorene strane; ona je za siromaha interes plaćen za bolničku hospitalizaciju koju je odobrio bogataš“ (2009b:106).

Zatvor

Nadzor i kazna. Rađanje zatvora (1994),²³ prikaz je evolucije kazne prakticiranjem moći u različitim razdobljima i geografskim područjima, od javnog mučenja koje je imalo obilježja spektakla, do suvremenog discipliniranja, koje obilježava potpuni izostanak boli, što se nadomješta izolacijom i promatranjem. Promjenama kažnjavanja korespondira promjena moći; od sustava gdje je ona utjelovljena u kralju ili kraljici, do sustava u kojima je moć unutar socijalnog tijela (Mills, 2003:43).

Nadzor je za Foucaulta niz strategija, procedura i načina ponašanja koji se povezuju s određenim institucionalnim kontekstom i koji potom postaju načini razmišljanja i ponašanja općenito (Mills, 2003:44). Zatvor je prostor discipliniranja u kojem će se pojedinci „prostorno vezati, i raspoređivati, razvrstavati... njihovo tijelo dresirati... ponašanje kodirati, a oni se sami odražavati u nepogrešivoj vidljivosti, te će se oko njih stvarati cijeli aparat promatranja, bilježenja i označavanja...“ (Foucault, 1994:237). Foucaultov zatvor ilustrira funkcioniranje modernog disciplinskog aparata. U središtu tog sustava je princip uređenog znanja koje postavlja znanje u službu socijalnog reda (West-Pavlov, 2009:155). Zatvor je duboko povezan s funkcioniranjem društva, štoviše zatvor je „mikrokozmos savršenog društva“ (Foucault, 2009:244). Taj uređaj za preobrazbu pojedinca naglašava sve mehanizme koje susrećemo u društvenom tijelu, kao najneposrednija i najciviliziranija kazna objedinjava zatočenje i korekciju, odnosno funkciju lišavanja slobode i tehničke preobrazbe pojedinca (Foucault, 1994:239). Za razliku od drugih korektivnih organizacija, koje su uvijek specijalizirane poput samostana, vojarni, škola, radionica i sl., zatvor je „omnidisciplinaran“, za njega ne postoji vanjski prostor, on se ne prekida, osim po završetku kazne, njegovo djelovanje na pojedinca je stalno i u konačnici daje totalnu vlast nad zatočenicima (1994:242). Prostor zatvora proizvodi diskurs, znanje i identitet. Osim što je zatvoreni prostor promatranja i kontrole, zatvor funkcionira i tako što proizvodi novi oblik socijalnog subjekta; prema Foucaultovom

23 Djelo je pod izvornim naslovom *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, prvi put objavljeno 1975. godine.

načelu produktivnosti fizičkih prostora i praksi koje se u njima odvijaju, zatvori proizvode kriminalce; „zatvor ne može podbaciti u proizvodnji delikvenata“ (West-Pavlov, 2009:156).

Premda se i ostali Foucaultovi prostori manifestiraju kao heterotopije, zatvor se izrazito pokazuje kao takav. To je prepoznatljivo u njegovoj svrsi, kao mjestu izvršavanja kazne, ali istodobno i prostoru nadzora i discipliniranja zatvorenika, „njegova vladanja, njegova skrivenog raspoloženja, njegova postupnog popravljivanja“ (Foucault, 1994:257). Kao heterotopična struktura zatvor se očituje i po drugim načelima, primjerice pristupnosti, ali i kroz objedinjenje tri sheme: političko-moralne sheme pojedinačnog osamljivanja i hijerarhije, ekonomskom obrascu snage primijenjene na obvezan rad, te tehničko-medicinskom obrascu izlječenja i normalizacije, uslijed čega je, integriravši samostansku ćeliju, radionicu i bolnicu, postao ono što on u svojoj biti nije; „prostor koji prelazi granice zatočenja“ (1994:256).²⁴

U zatvoru je materijalizirana ideja Panoptikona u temelju koje je zamjena sile nadgledanjem, arhitektura u funkciji moći. *Oko moći*, je tehnologija dizajnirana da riješi problem kontrole, kao istodobni nadzor i promatranje, sigurnost i znanje, individualizacija i totaliziranje, izolacija i preglednost. Za idejnog tvorca²⁵ Panoptikon je nacrt savršene disciplinske ustanove, dok za Foucaulta ima znatno dublje značenje „da se pokaže kako se može dokinuti zatvorenost disciplina i postići da one na rasprostranjen, mnogostruk, polivalentan način funkcioniraju u cijelom društvenom tijelu“ (1994:214). Panoptikon je tako daleko više od tehničkog, arhitektonskog rješenja problema, on ocrtava društvo u cjelini i nudi se kao rješenje problema društva u cjelini. Radi se o uobličavanju disciplinskog društva, odnosno društva nadzora, u kojemu se pojedinac brižljivo proizvodi, u kojemu smo svi mi kotačići u Panoptičkom stroju (1994:223).²⁶

Arhitektonskim rješenjem Panoptikon čini prostor prozračnim i eliminira težinu starih zatvora, ali ne samo prostor nego i instituciju koja je lišena rešetaka, lanaca i brava.²⁷

24 Prema Foucaultu tri su načela koja zatvor čine polifunkcionalnim. Izolacija osuđenika od vanjskog svijeta i njihovo međusobno odvajanje, služi individualizaciji kazne, samoća je prvi uvjet potpunog podčinjavanja i apsolutne moći. Prisila je osigurana nematerijalnim sredstvima, a pojedinac se osposobljava za korisno i krotko djelovanje uz pomoć odvajanja, okupljanja bez međusobne komunikacije i neprekidnog nadzora. Drugo, rad je pokretač preobrazbe. Nekoristan kao proizvodna djelatnost, s temeljnom svrhom u redu i pokornosti, u pretvaranju zatvorenika u marljivu i aktivnu osobu što će ga preobraziti u „kotačić što sa savršenom pravilnošću izvršava svoju ulogu“. Treće načelo je prilagodba kazne svakom pojedincu. Pravedno određenje kazne mora varirati ne samo s obzirom na sam čin, već i s obzirom na konkretno odvijanje kazne same. U slučaju popravljivanja zatvorenika njegovo zadržavanje u zatvoru je beskorisno, nečovječno prema zatvoreniku te skupo za državu (1994:244-252).

25 Tvorac ideje je engleski filozof J. Bentham (1748-1832). Foucault kaže: „Zahvaljujući formuli o kružnim ili polukružnim zatvorima, bilo je moguće iz jednog jedinog središta vidjeti sve zatvorenike u ćelijama, kao i čuvare koji ih nadgledaju s hodnika“ (1994:258).

26 U pogledu podjele prostora, Foucault klasificira Panoptikon kao utopiju jer se radi o osobitoj ustanovi koja je čvrsto zatvorena u sebe i stoga predstavlja utopiju o savršenom zatočeništvu.

27 Uz primjenu Panoptikona i samica gubi svoju prvotnu svrhu jer događanja u njoj postaju vidljiva. Od tri funkcije, zatvaranja, lišavanja svjetlosti i prikrivanja, zadržava se samo prva.

Panoptikon utjelovljuje moć vizualnog. Vidljivost konotira s moći. Unutar nadzora, vidljivost ne samo da ima važnu ulogu, nego njeno značenje nadjačava ostala osjetila (Koskela, 2003:297). Panoptikon je za Foucaulta općenito analitičko uređenje prostora i primjenjiv je u svim društvenim institucijama, čime one postaju panoptičke ustanove; u kaznionicama, bolnicama, popravnim domovima, radionicama, omogućit će nadgledanje, praćenje i zapažanje (1994:208-209). Panoptikon postaje univerzalna shema, prikladna u bilo kom slučaju kada društvo ima posla s mnoštvom kojem treba nametnuti neku zadaću ili vladanje; shema „primjenjiva na sve ustanove u granicama prostora koji nije prevelik i gdje pod nadzorom treba držati određeni broj osoba“ (1994:211).²⁸ Panoptikon ima laboratorijsku funkciju jer omogućuje eksperimentiranje s ljudima, međutim, istodobno je i aparat za nadzor vlastitih mehanizama i službenika kojima se onda može suditi, nametati metode, modificirati njihovo ponašanje (1994:210). Primjena Panoptikona se od ustanova širi i na svakodnevni život, čime postaje općeniti model socijalnog funkcioniranja. Na koncu, panoptičke ustanove izložene su nadzoru cijelog društva i javnosti, jer svaki član društva ima mogućnost uvida u to kako funkcioniraju škole, zatvori, bolnice i radionice. Stoga nema opasnosti da moć panoptizma degenerira u tiraniju (1994:213).²⁹

„O drugim mjestima“ ili heterotopije³⁰

Od ludnice, bolnice, azila, zatvora, samice i drugih prostora koje ovdje nismo spominjali, Foucaultova misao o prostoru proteže se do heterotopija.³¹ Heterotopije u svom graničnom položaju pokazuju „tektonske“ promjene u Foucaultovom načinu promišljanja diskurzivnog i socijalnog prostora (West-Pavlov, 2009:137). Prema Foucaultu živimo u

28 U suvremenom društvu nadgledanje je postalo sveprisutno. Nadzor je nečujan i stalan, a kontrola je moguća tijekom cijelog dana i iz svih perspektiva. Panoptička shema osigurava red, rad, disciplinu i djelotvornost. Ideja i rješenje Panoptikona primijenjena je u mnogim suvremenim javnim i privatnim prostorima. S. Mills kao viziju Panoptikona u 21. stoljeću navodi CCTV kojima se nadgledaju gradska središta i ulice (2003:45).

29 Mnogi će autori povući paralele Foucaultove misli i suvremenog nadziranja prostora grada, polujavnih i javnih. Gradovi se poput Panoptikona mogu promatrati kao „laboratoriji moći“. U oba slučaja nadzor povezuje znanje, moć i prostor. U gradovima rutinizirano nadziranje čini uporabu moći instinktivnom; ljudi se kontroliraju, kategoriziraju, discipliniraju i normaliziraju bez ikakvog posebnog razloga. S druge strane su autori koji smatraju da Panoptikon nije najbolja metafora suvremenog nadzora. Panoptikon reprezentira moderne ideje nadzora i vezan je uz etos discipline. U postmodernom društvu moć, kontrola i poredak postaju disperziraniji i fleksibilniji (Koskela, 2003:293).

30 Foucault je 1967. godine studentima arhitekture održao predavanje pod naslovom *The Other Spaces (Des Espace Autres)*. Tekst predavanja je objavljen 1984. godine, bez pregleda autora, nedugo prije njegove smrti u *French Journal Architecture-Mouvement-Continuite*, a 1986., na engleskom jeziku, objavljen je u časopisu *Diacritics*. Široj publici tako je postala dostupna njegova percepcija trostrukog prostora kao realnog, utopijskog i heterotopijskog. Širu analizu donosi E. Soja (1996).

31 Koncept je najavljen na početku *Les Mots et les choses*, a razrađen je u kasnijim *Des espaces autres, Different Spaces*. U početku literarne heterotopije, u kasnijim će tekstovima prerasti u socijalne heterotopije (West-Pavlov, 2009:137).

heterogenom prostoru. Mjesta³² koja su povezana i u odnosu sa svim drugim mjestima, ali su im istodobno kontradiktorna jer obrću skupove odnosa u kojima se događaju, su utopije i heterotopije. Foucault utopije opisuje u kratkim crtama, kao nestvarna mjesta, koja imaju direktnu ili obrnutu analogiju sa stvarnim prostorima društva. One su društvo u savršenom obliku ili društvo okrenuto naopako, ali u svakom slučaju temeljno ne-realni prostori.³³ Znatno veću pozornost Foucault posvećuje realnim mjestima koja postoje u svakoj kulturi i civilizaciji, koja su u temeljima društva i reprezentiraju sva ostala realna mjesta, ali osporeno i okrenuto. Budući su apsolutno različita od svih mjesta koja odražavaju, Foucault ih, kao kontrast utopijama, naziva heterotopije (1986:24).³⁴ To su vrlo raznolika mjesta u kojima se reflektira društvo, koje odaju otuđujuću reprezentaciju epohe, a smještene su na rubovima društva, u liminalnoj poziciji, otkrivaju granice simboličnog (West-Pavlov:2009:138).

Foucault klasificira heterotopije u dvije kategorije. Krizne heterotopije postoje u primitivnim društvima, kao „privilegirana, sveta ili zabranjena mjesta, rezervirana za pojedince koji su u odnosu prema društvu i okolišu u kom oni žive, u stanju krize: adolescenti, žene koje imaju mjesečnicu, trudne žene, starci itd.“. Premda nestaju, mogu se naći i u modernom društvu kao heterotopije devijacije, namijenjene pojedincima koji se ne ponašaju sukladno socijalnim zahtjevima i normama, u vidu odmarališta, psihijatrijskih bolnica i zatvora, ali i staračkih domova „koji su na granici između heterotopije krize i heterotopije devijacije, budući da nakon svega, staračka dob jest kriza, ali je i devijacija u našem društvu gdje je dokolica pravilo, a beskorisnost vrsta devijacije“ (1986:24). Heterotopije Foucault smješta u društveni kontekst uz šest načela, od kojih je prvo da su univerzalne, ali bez univerzalne forme, što znači da su konstanta svake kulture i ljudske grupe „ali poprimaju različite oblike i vjerojatno se ne može naći univerzalni oblik heterotopije“ (1986:24). Prema drugom načelu, društvo može učiniti da postojeća heterotopija funkcionira na drugačiji način; svaka heterotopija ima preciznu i određenu funkciju unutar društva, ali ona može „prema sinkroniji kulture u kojoj se odvija, imati neku drugu funkciju.“ (1986:25).³⁵

32 U izvornom tekstu koristi se termin *site*, koji se najčešće prevodi kao *lokacija*, u našem kontekstu, prikladnijim prijevodom smo smatrali *mjesto*.

33 Autori, posebice u okviru humane geografije, u tumačenjima suvremenih prostora često koriste koncept heterotopija. J. Goss kao primjer heterotopije uzima trgovački centar. Prema ovom autoru moderni trgovački prostor pokazuje naš kolektivni gubitak prirodnog svijeta nevinosti i sadržajnosti i obećava njegovu restauraciju u utopijskoj zajednici potrošnje (1999:45).

34 Kako bi objasnio odnos između utopija i heterotopija među kojima „postoji mješovito i zajedničko iskustvo“, Foucault ilustrira ogledalom koje se pojavljuje kao utopija „jer je bezmjesno mjesto. U ogledalu se vidim gdje nisam, u nestvarnom, virtualnom prostoru, prostoru koji se otvara iznad površine; ja sam tamo gdje nisam, vrsta sjene koja mi daje vidljivost, koja mi omogućuje da se vidim tamo gdje sam odsutan“, ali i kao heterotopija „budući da ogledalo postoji u realnosti, gdje vrši vrstu otpora na mjestu koje zauziram... ogledalo funkcionira kao heterotopija ... ono čini mjesto koje zauziram... apsolutno realnim, povezanim sa svim prostorom koje ga okružuje, i apsolutno nereálnim“ (1986:24).

35 Kao primjer navodi groblje koje je povijesno imalo različitu funkciju, a razlikovao se i odnos prema njemu. S vremenom ono se pomiče sve dalje od grada, do predgrada u 20. stoljeću, te prestaje biti „sveto i besmrtno srce grada, već postaje drugi grad, gdje svaka obitelj posjeduje svoje mračno počivalište“ (1986:25).

Daljnje obilježje heterotopija je da u jednom realnom mjestu objedinjavaju nekoliko međusobno nespojivih mjesta, čega su primjeri kazalište i kino, dok je najčudniji primjer kontradiktornih heterotopija vrt kao mikrokozmos, „najmanji dio svijeta, a zatim totalitet svijeta... sretna, univerzalna heterotopija od početka“ (1986:26). Heterotopije su prema četvrtom načelu heterokronije, koje počinju funkcionirati punim kapacitetom u trenutku apsolutnog prekida s vlastitim tradicionalnim vremenom.³⁶ Peto načelo se odnosi na izoliranost i otvorenost heterotopija, pri čemu je ulaz u jedne obavezan, kao u slučaju vojarne ili zatvora, pristup u druge uvjetovan je određenim obredima, postupcima ili dozvolama, dok se neke čine sasvim otvorenima, ali su u biti ekskluzivne i potpuna je iluzija da svatko može ući, jer smo samom ulazu isključeni. I na koncu, heterotopije imaju ulogu na sav preostali prostor; njihova uloga može biti stvaranje prostora iluzije koji razotkriva svaki stvarni prostor, sva mjesta unutar kojih je ljudski život podijeljen, kao još iluzorniji čega su primjer bordeli. S druge strane su heterotopije nadomjeska čija je uloga u stvaranju prostora koji je *drugi*, stvarni prostor, savršen, precizan i dobro uređen (1986:26).³⁷

Prostori biomoći i vladanja

Posljednji dio rada tiče se makro-određenja djelovanja moći u zapadnoj civilizaciji i nastavlja se na prethodni naslov, štoviše, slika se upotpunjuje. Foucaultova mikro-analiza moći utemeljena na proučavanju *dispositifa*³⁸ s obzirom na primjere (ludnica, bolnica, zatvor) dobiva mjesto u analizi³⁹ jednog šireg obrasca djelovanja. Pavlović (2008) tvrdi da je „Foucault sve vrijeme preokupiran dvjema paralelnim istraživačkim idejama.

36 Groblje je visoko heterotopno mjesto zbog „čudne heterokronije gubitka života, time kvazibesmrtnosti, raspada i nestanka“. Postoje heterotopije koje bezgranično sakupljaju i čuvaju vrijeme, poput knjižnica i muzeja. U njima je realizirana ideja modernosti „akumuliranja svega, ustanovljavanja generalne arhive, volja da se sve zatvori na jednom mjestu za sva vremena, sve epohe... projekt organiziranja na ovaj način, vrsta stalne i nedefinirane akumulacije vremena na nemobilnom mjestu“. Naspram heterotopija povezanih s akumulacijom vremena su heterotopije „povezane s vremenom u njegovom tekućem, tranzicijskom i nesigurnom aspektu, vremenu u stanju festivala“. Takva su primjerice sajmišta na rubovima grada, a u novije vrijeme, u vidu novih temporalnih heterotopija pojavljuju se sela za odmor (1986:26).

37 Foucault ovdje izabire primjer puritanskih društva nakon kolonizacije Sjeverne Amerike i jezuitske kolonije u Južnoj Americi u kojima je usavršavanje čovjeka dostiglo vrhunac, gdje se sve odvijalo prema planu, gdje je dnevni život pojedinaca reguliran zvonom i svi rade iste radnje u isto vrijeme.

38 „Ono što želim obuhvatiti ovim terminom jest prije svega sasvim heterogen skup koji se sastoji od diskursa, institucija, arhitektonskih formi, regulacijskih odluka, zakona, administrativnih mjera, naučnih iskaža, filozofskih, moralnih i filantropskih stavova, ukoliko, ono što se izgovara kao i ono što se ne izgovara. To su elementi dispozitiva. Sam dispozitiv je sustav odnosa koji se može uspostaviti među tim elementima“ (Foucault, 1980a: 194).

39 Važno je napomenuti da ne postoji jedinstveni izvor Foucaultovih koncepata i njihovih razrada. Za ovaj dio izlaganja važna su tri publicirana Foucaultova predavanja na College de France: „*Il faut défendre la société*“ (1975–1976); „*Sécurité, territoire, population*“ (1977–1978); „*Naissance de la biopolitique*“ (1978–1979). Također je bitan rad M. Krivaka (2008), radi rasvjetljavanja i problematiziranja terminologije i opusa kasnog Foucaulta.

Na jednoj strani to je ideja političke racionalnosti i s tim u vezi njegovo istraživanje 'genealogije države'. Na drugoj strani, on je koncentriran na etička pitanja „genealogije subjekta“... Foucault je zbog toga skovao jedan neobičan i teško prevodivi izraz *governmentality* (francuski *gouvernementalite*), koji semantički povezuje pojam upravljanja, vladanja (*governing*) s načinom mišljenja, odnosno mentalitetom (*mentalite*)“ (Pavlović, 2008:21-22). Analizirajući moć kroz prizmu „tehnologija moći“,⁴⁰ Foucault (2003) naziva predmodernu (klasicističku) tehnologiju moći „moć suverena“ koja djeluje na temelju apsolutnog *nasilja*. Mijenjanjem episteme tj. prelaskom u moderno doba, moć suverena se nadopunjuje s još dvije tehnologije moći: *discipline* i *biomoći*. S obzirom da smo se bavili disciplinom u prethodnom poglavlju, naglasak ćemo sada staviti na drugu tehnologiju moći moderne, utemeljujući ekspoziciju biomoći pojmovima *biopolitika* i *gubernamentalitet*, ali i povezujući ih s prostorom, te konačno utvrditi izlaganje Foucaultovog promišljanja poveznice prostora i vlastite političke filozofije.

Dakle, *biomoć* autor jednostavno definira kao „...skup mehanizama kroz koje osnovne biološke osobine ljudske vrste postaju objektima političke strategije, opće strategije moći...“ (Foucault, 2009a:1). Ako se uzme u obzir da biomoć posjeduje kontrolu nad svim procesima i karakteristikama ljudskog života, svih razina i intenziteta, primjerice od demografije do vlastitog zdravlja pojedinca, Foucault izvodi pojam *biopolitike* te ga definira kao „način na koji je od 18. stoljeća naovamo pokušavano da se racionaliziraju problemi što ih državnoj praksi postavljaju fenomeni svojstveni skupu živih bića koja konstituiraju stanovništvo, a to su: *zdravlje, higijena, natalitet, dugovječnost, rase...*“ (Foucault prema Krivak, 2008:55). Radi lakše vizualizacije i generalne predodžbe navedenih promjena, uvesti ćemo kategoriju prostora. Slijedeći Foucaultove analize, West-Pavlov smatra da se biomoć pojavila kada su se poklopila tri oblika upravljanja prostorom: „*suverenitet* se provodi unutar teritorijalnih granica, *disciplina* se provodi nad tijelima pojedinaca, i *sigurnost* se provodi nad čitavim stanovništvom (Foucault prema West-Pavlov, 2009: 158). Naknadno, Foucault zamjenjuje pojam *sigurnosti* s pojmom *gubernamentaliteta*, kojeg Krivak definira kao „...cjelinu koju tvore institucije, procedure, analize i refleksije, kalkulacije i taktike koje omogućavaju ispunjavanje te – specifične i kompleksne – forme moći koja za bitan cilj ima stanovništvo; za glavnu formu znanja političku ekonomiju, a za glavni tehnički instrument sigurnosne mehanizme“ (Krivak, 2008:68). Imajući u vidu Foucaultove analize, Krivak (2008) zaključuje da je možda najbitniji proces racionalizacije u zapadnoj modernosti upravo *gubernamentalizacija države*, a ne *etatizacija društva*. Kvalitativna promjena fokusa prostornih obilježja „od teritorijalnosti na stanovništvo“⁴¹ podrazumijeva, po West-Pavlovu (2009), prostor za djelovanje

40 „U ovoj fazi Fuko razlikuje tri relacije moći. Prva i osnovna relacija odnosi se na ono što Fuko naziva „strateške igre među slobodama“ (*strategic games between liberties*). Druga relacija moći, koja se obično naziva *moć*, jest stanje dominacije. A između ova dva tipa relacija moći imamo treći tip koji Fuko naziva „upravljačke tehnologije“ (*governmental technologies*)“ (Pavlović, 2008: 22).

41 „Foucault nam daje i podjelu velikih ekonomija moći na Zapadu: 1) *država prava* rođena na teritorijalnosti feudalnog tipa, koja se umnogome podudarala s društvom zakona – običajnih i pisanih, s čitavom igrom sukoba i sporova; 2) *administrativna država*, rođena u 15. i 16. stoljeću u teritorijalnosti ne više feu-

populacije kao *mase* pri čemu je Foucaultovo inzistiranje na kategoriji⁴² *okoline* (milieu) ključno. No, to ne znači isključenje analize teritorijalnosti, već samo naglašavanje nove prirode administracije s obzirom na dva pola afirmacije biomoći⁴³. Dolazimo do konačnog izraza čitavog zadnjeg dijela, uzevši u obzir odnos na relaciji znanje-moć-prostor u integriranoj paradigmi mikro i makro razina analize: „Prostor *okoline* definiran je, *sinkronijski*, prostorima ulica, četvrti, gradova, i *dijakronijski*, nepredvidljivim događajima koji mogu *eruptirati* tamo: epidemije, neredi, nestašice, kriminalna djela, događaji koji trebaju biti kontrolirani od individualne do kolektivne razine“ (West-Pavlov, 2009:158). Ovakav uvid, imajući u vidu prethodnu razradu, upućuje nas na to da koncept biomoći premašuje spacijalnu utemeljenost u *prostorima društva* već djeluje nad/kroz/unutar i prožima, kao performativ, sve sfere i aspekte ljudske stvarnosti.

ZAKLJUČNA RIJEČ

Mnoštvo je potkrjepa značaju prostora u misli M. Foucaulta. Primjerice, pri samom početku teksta *O drugim prostorima*, autor veliča prostor kada kaže da „dok je glavna opsesija 19. stoljeća bila povijest, sadašnja će epoha iznad svega biti epoha prostora“ (1986:22). Nadalje, u jednom od svojih intervjua Foucault obrazlaže važnost prostora uz zahtjev da se „čitava povijest treba još napisati o *prostorima* – koja bi u isto vrijeme bila povijest *moći* (oba termina u množini) – od velikih strategija geo-politike do malih taktika habitata, institucionalne arhitekture od učionice do dizajna bolnice, prolazeći ekonomskim i političkim instalacijama“ (1980a:149). Ova su određenja ukazala, ne samo na tada budući pravac Foucaultova rada, nego su otkrila i prioritete njegova programa istraživanja (West-Pavlov, 2009:160). Crampton i Elden smatraju da je Foucaultov rad oduvijek bio označen i ispunjen spacijalnošću: „Od arhitektonskih planova umobolnica, bolnica i zatvora; do isključivanja gubavaca i zatvaranja žrtava u podijeljenom kužnom gradu pod karantenom; od spacijalnih raspodjela znanja do pozicije geografije kao discipline; do sugestivnih komentara o heterotopijama, prostorima knjižnica, umjetnosti i književnosti; analiza gradskog planiranja i urbanog zdravlja“ (2007:1). Za Foucaulta, prostor je fundamentalan u svim oblicima socijalnog života, prostor je temelj prakticiranja moći i nastavlja igrati presudnu ulogu u njegovom mišljenju o socijalnoj konstrukciji znanja i konstrukciji socijalne egzistencije putem generacija znanja (West-Pavlov, 2009:147). Prema Foucaultu, prostor kao konstitutivni element unutar

dalnog nego pograničnog tipa, administrativna država koja odgovara društvu pravila i discipline; 3) *država vladavine* – koja više nije bitno određena primarno teritorijalnošću, zauzetom površinom, već masom: masom stanovništva s njegovim brojem, gustoćom i teritorijem kao jednom od sastavnica“ (Krivak, 2008:69).

42 Uobičajena upotreba prirodnim znanostima, posebno u fizici i biologiji.

43 „Jedan pol je ljudska vrsta. Prvi put u povijesti, znanstvene kategorije (vrsta, populacija, plodnost itd.), prije nego pravne, postaju objektom sustavne, održane političke pozornosti i intervencije. Drugi pol biomoći je ljudsko tijelo: tijelo kojemu se nije pristupilo direktno u njegovoj biološkoj dimenziji nego kao objektu kojim će se manipulirati i kontrolirati ga“ (Rabinow, 1984:17).

sustava potreba treba promišljati u konstantnoj dinamici dva pola: kao aktivne produktivne instance i kao produkt među produktima. Treba ga promatrati kao povezanog uz generacije diskursa i znanja, kao set odnosa po sebi, a ne danih. Konačno, prostor je važan kao kategorija analize jer otvara pogled u kojem moć postaje vidljiva, te konstantno treba biti razmatran u odnosu moći (2009a:150). Međutim, prostor će, uz mnoge projekte i koncepte koje pronalazimo u Foucaulta, ostati nedovršen. U zadnjim godinama života fokus njegovog rada,⁴⁴ nastavljajući analizu iz *Povijesti seksualnosti*, a posebice posljednja dva dijela, bio je na analizi *estetizacije sebstva*⁴⁵ da bi pomak prema *etici*, povratak u prošlost, od kršćanstva do Antike, obilježio kraj njegovog stvaralaštva.⁴⁶ Foucaultova djela o umobolnici, zatvoru i bolnici mogu se promatrati kao povijesne analize socijalnih uvjeta; razvoja distinkcije ludila i razuma ili promjene u načinima društvenog kažnjavanja. Međutim, njegov rad nije tako jednostavan; analizu socijalnih uvjeta prati analiza temelja o tome kako mi razmišljamo o analizi socijalnih uvjeta (Mills, 2003:1). U tom smislu, velike Foucaultove primjere, bolnicu, ludnicu i zatvor obilježava generalna ideja da različite društvene institucije raspolažu istim mjerama i načinima prinude, a njihova je poveznica moć, pri čemu se različiti vidovi socijalne prinude internaliziraju u pojedincu. Kada je riječ o prostoru, ta se kategorija kod Foucaulta pokazuje kao temelj prakticiranja moći, kao produktivan.

Kod Foucaulta prostornost je ključna u objašnjenju socijalnih odnosa moći, međutim, činjenica važnosti prostora ponekad se ignorira. U tom kontekstu Soja ističe kako povezanost moć-znanje poznaje svaki foucaultovac, ali za samog Foucaulta povezanost je ugrađena u trijalektici moći znanja i prostora. Određenije, ne samo da su važne strukture prostora, spacijalne forme, nego su to i socijalni procesi koji su vezani uz proizvodnu prostora“ (Soja prema Koskela, 2003:295). Uvođenje elementa prostornosti od strane Foucaulta u suvremenu teoriju, vrlo je značajno za generacije njegovih suvremenika, primjerice filozofe Deleuza i Kristevu, ali i za geografe Harveya i Soju, iz jednostavnog razloga obogaćenja teorijske analize i interpretacije. U pogledu suvremene geografije stanje lijepo predočuje Koskela kada kaže kako većina autora, posebice geografi, ističu Foucaultovu „spacijalizaciju moći“ prije negoli da tumače kako moć utječe na prirodu prostora. Geografi govore da Foucault razvija „prostorno osjetljivu analizu“ ... ili da

44 To uključuje mnogobrojne intervju e i predavanja sa sveučilišta u SAD-u kao i godišnja predavanja sa College de France: *Du gouvernement des vivants* (1979–1980), *Subjectivité et Vérité* (1980-1981), *L'Herméneutique du sujet* (1981-1982), *Le Gouvernement de soi et des autres* (1982-1983) i *Le courage de la vérité* (1983-1984).

45 Ovaj koncept proizlazi iz Foucaultovog proučavanja seksualnosti i seksualnih praksi Antike nasuprot Kršćanstvu. Seks i seksualnost su za Rimljane i Grke bili izraz i sredstvo za postizanje lijepog i užitkom ispunjenog života. Iz tog razloga, Foucault se vraća antičkom idealu filozofije kao *načinu života*, nasuprot potrazi za *teorijskom istinom*.

46 U ovom radu smo, zbog orijentacije na prostor, ali i mogućih digresija, izostavili neke Foucaultove ideje i rasprave na temu „smrti autora“, evolucije, sofistike, „istinitog govora“ (*parrhesia*), inkvizicije, anomalija i sl.

je njegov rad „temelj prostorne teorije“... Neki tvrde da Foucaultova osjetljivost na prostor predstavlja odlučan prekid s historicizmom u društvenoj teoriji, pružajući novi model za postmodernu geografiju. U svakom slučaju, unatoč ovim tvrdnjama kako rad Foucaulta ima važno značenje za konceptualizaciju prostora, većina autora se fokusira na njegovu teoriju moći bez da kritički razmatraju njegovo shvaćanje prostora. Skoro svaku rečenicu gdje je Foucault upotrijebio riječ „prostor“ geografi citiraju nekoliko puta, pa ipak, unatoč tome koncept prostora sam po sebi ostaje nejasan (2003:296). Za sam kraj razmatranja prostora kod Foucaulta možemo kazati kako davanjem na značenju kategoriji prostora tj. odmicanju od dogmatizma dosadašnjih shvaćanja prostora, pristupamo stvarnosti na potpuniji i obuhvatniji način, a Foucaultova misao pravi je primjer integracije značajki vremensko – prostornog kontinuuma radi shvaćanja i izvoda „povijesti sadašnjosti“.

LITERATURA

- Althusser, L., Balibar, E. (2009). *Reading Capital*. London i New York: Verso.
- Crampton, J. W., Elden, S. (2007). Introduction. U: Crampton, J. W., Elden, S. (ur.), *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography* (str.1-19). Aldershot i Hampshire: Ashgate Publishing.
- Deleuze, G. (1988). *Foucault*. Minneapolis, London: The University of Minnesota Press.
- Dreyfus, H. L., Rabinow, P. (1983). *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Elden, S. (2007). Strategy, Medicine and Habitat: Foucault in 1976. U: J.W. Crampton, S. Elden (ur.) *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography* (str. 67-83). Aldershot, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Flynn, T. R. (2005). *Sartre, Foucault and Historical Reason, Volume Two. A Poststructuralist Mapping of History*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Foucault, M. (1980a). *Power/Knowledge: Selected Interviews*. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (1980b). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Foucault, M. (1986). Of other Spaces, *Diacritics*, 16(1):22-29. Dostupno na: <http://www.colorado.edu/envd/courses/envd4114-001/Fall09/Theory/Foucault-Other%20Spaces.pdf> (27.09.2011.)
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna. Radanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Foucault, M. (2002). *The Archaeology of Knowledge*. London i New York: Routledge.
- Foucault, M. (2003). *Society Must Be Defended: Lectures at the College de France 1975-1976*. New York: Picador.
- Foucault, M. (2009a). *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France 1977-1978*. New York: Picador.
- Foucault, M. (2009b). *Radanje klinike. Arheologija medicinskog opažanja*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Goss, J. (1999). Once-upon-a-Time in the Commodity World: An Unofficial Guide to Mall of America. *Annals of the Association of American Geographers*, 89(1):45-75.

- Habermas, J. (1988). *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Hannah, M. (2007). Formations of Foucault in anglo-American Geography: An Archaeological Sketch. U: J.W. Crampton, S. Elden (ur.) *Space, Knowledge and Power: Foucault and Geography*, (str. 63-107). Aldershot, Hampshire: Ashgate Publishing.
- Krivak, M. (2008). *Biopolitika. Nova politička filozofija*. Zagreb: Antibarbarus.
- Koskela, H. (2003). „Cam Era” – the contemporary urban Panopticon, *Surveillance and Society*,1(3):292–313. Dostupno na: [http://www.surveillance-and-society.org/articles1\(3\)/camera.pdf](http://www.surveillance-and-society.org/articles1(3)/camera.pdf) (23.09.2011.)
- McHoul, A., Grace, W. (2002). *A Foucault Primer: Discourse, Power and Subject*. London, New York: Routledge.
- Mills, S. (2003). *Michel Foucault*. London i New York: Routledge.
- Nash, K. (2006). *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pavlović, V. (2008). Mikrofizika i makropolitika moći Michela Foucaulta. Godišnjak 2008. god. II, br. 2, str. 7-21 Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Rabinow, P. (1984). Introduction. U: Rabinow, P. (ur.), *The Foucault Reader* (str. 3-29). New York: Pantheon.
- Sarup, M. (1988). *An Introductory Guide to Post-Structuralism and Postmodernism*. Hemel Hempstead, Hertfordshire, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Schroer, M. (2007). O zaboravu prostora u sociologiji, *Matica hrvatska*, Kolo br. 4. Tekst preuzet iz knjige: Markus Schroer, *Räume, Orte, Grenzen*, Shurkamp, Frankfurt am Main, 2006., str. 17–28. Dostupno na: http://www.matica.hr/Kolo/kolo2007_4.nsf/AllWebDocs/O_zaboravu_prostora_u_sociologiji (27. 09. 2011.)
- Soja, E.W. (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- West-Pavlov, R. (2009). *Space in Theory. Kristeva, Foucault, Deleuze*. Amsterdam, New York: Rodopi.

SPACE IN THE WORK OF MICHEL FOUCAULT

Sanja Stanić and Josip Pandžić

Summary

By rejecting the concept of time in favor of the concept of space Foucault became one of the representatives of the so called "spatial turn" in humanities and social sciences. Foucault's approach to spatial discourse as his key term and conceptual scheme is a critical one. The concept of discursive space implies spaces where discourses on space come into contact with physical space in its architectural, urban and institutionalized forms. Foucault's examples of mental hospital, hospital and prison show how Foucault's static model of discursive space developed into a dynamic model of social space where what is said or thought is regulated by the relations of power, space and knowledge. Foucault's utopias and heterotopias are spaces that are connected and in relation with all the other spaces but that are at the same time contradictory as they undermine the very sets of relations in which they appear. Foucault's analysis of power is based on the concept of dispositif as a system of relations, a heterogeneous set of mechanisms that support and enable power. He widens the definition of dispositif, as consisting of symbiosis between two instances, knowledge and power, to include the dimension of space, thus constructing a kind of a trialectic between knowledge, power and space. In the conclusion of the paper the significance of Foucault's category of space is emphasized as essential for all forms of social life, the practice of power and the construction of knowledge. Foucault's attempt to rehabilitate the concept of space is seen as crucial for future approaches to research of social reality.

Key words: Foucault, space, discourse, prison, hospital, mental hospital, heterotopias, biopolitics, dispositif

DER RAUM IM WERK VON MICHEL FOUCAULT

Sanja Stanić und Josip Pandžić

Zusammenfassung

Das Verwerfen des Zeitkonzeptes zugunsten des Raumkonzeptes macht Foucault zu einem der Vertreter der sogenannten „räumlichen Umkehrung“ in Sozial- und Humanwissenschaften. Foucaults Ansatz zum Diskursraum, als einem zentralen Begriff und konzeptuellen Schema ist ein kritischer. Unter dem Konzept des diskursiven Raumes verstehen sich Räume, in denen der Diskurs über den Raum in eine Interaktion mit dem physischen Raum mit seinen architektonischen, urbanen und institutionellen Formen kommt. Große Beispiele sind für Foucault psychiatrische Kliniken, Krankenhäuser und Gefängnisse, die zeigen, wie sich Foucaults statisches Modell des diskursiven Raumes in ein dynamisches Modell des sozialen Raumes entwickelt, in dem das Gesagte und das Gedachte durch die Verhältnisse der Macht, des Raumes und des Wissens geregelt ist. Utopien und Heterotopien erscheinen bei Foucault als Orte, die mit allen anderen Orten in Verbindung und im Verhältnis stehen, die aber gleichzeitig widersprüchlich sind, weil sie die Mengen von Verhältnissen umdrehen, in denen sie stattfinden. Foucaults Analyse der Macht beruht auf dem Begriff des dispositif, der Beziehungen, als einer heterogenen Menge der Mechanismen, die die Macht unterstützen und ermöglichen. Der üblichen Darstellung des dispositif, bestehend aus Symbiose zweier Instanzen – des Wissens und der Macht, kommt noch die Dimension des Raumes hinzu, hinweisend auf die Konstruktion einer gewissen Trialectik des Wissens, der Macht und des Raumes. Im Schlusswort wird auf die Bedeutung der Kategorie des Raumes im Gedanken Foucaults hingewiesen, als einer der Grundkategorien in allen Formen des sozialen Lebens, der Machtausübung und der Konstruktion des Wissens. Der Raum ist gleichzeitig die produktive Instanz und das Produkt. Foucaults Versuch der Rehabilitierung des Raumkonzeptes hat die Schlüsselwichtigkeit für zukünftige Ansätze zur Forschung der gesellschaftlichen Realität.

Schlüsselwörter: Foucault, Raum, Diskurs, Gefängnis, Krankenhaus, psychiatrische Klinik, Heterotopie, Biopolitik, dispositif

